

EL TRACTAMENT DE LES MALALTIES EN L'ANTIC EGIPTE

Tutors: Rosa Dinarès

Josep Cervelló

Consultors: Begonya Enguix

David Garcia

Autora: Ester Valls

Data: Gener 2005

Ester Valls Orejudo

© Reservats tots els drets. Està prohibida la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol mitjà o procediment, compresos la impressió, la reprografia, el microfilm, el tractament informàtic.

ÍNDEX

1. Introducció.....	Pàg. 4
1.1. Tema.....	Pàg. 4
1.2. Marc històric.....	Pàg. 4
1.3. Objectius.....	Pàg. 5
1.4. Hipòtesis.....	Pàg. 5
1.5. Metodologia.....	Pàg. 6
2. La malaltia en l'Antic Egipte.....	Pàg. 7
2.1. La malaltia com a patologia clínica.....	Pàg. 13
2.2. La malaltia com a patologia màgica.....	Pàg. 14
3. L'examen del malalt.....	Pàg. 16
3.1. L'examen del malalt en les patologies mèdiques, quirúrgiques i traumàtiques... Pàg. 19	
3.2. L'examen del malalt en les patologies màgiques.....	Pàg. 20
4. Els tractaments.....	Pàg. 21
4.1. Els tractaments del mètode clínic.....	Pàg. 22
4.2. Els tractaments del mètode màgic.....	Pàg. 25
5. Conclusions.....	Pàg. 30
6. Bibliografia.....	Pàg. 32
6.1. Llibres.....	Pàg. 32
6.2. Articles d'Internet.....	Pàg. 33
7. Annexes.....	Pàg. 34

PREÀMBUL

Aquest treball no hagués estat possible sense la col·laboració de moltes persones a les que vull manifestar el meu agraïment més profund i sincer.

Gràcies a la U.O.C. per l'oportunitat d'aquest projecte, que ha nascut com a treball de final de carrera de la Llicenciatura d'Humanitats.

Moltíssimes gràcies a la Rosa Dinarès, la meva tutora, i al Josep Cervelló pels seus suggeriments i propostes, pel seu suport i per fer-me sentir acompanyada al llarg del treball.

Agraïments, també, a la Begonya Enguix i David Garcia per la seva aportació metodològica i crítica.

I no puc acabar aquestes mostres d'agraïment sense fer referència al meu marit, que amb el seu ajut he sortit de molts paranys informàtics; i al meu fill per la seva paciència i per compartir la il·lusió d'aquest treball

Ester Valls.

1. INTRODUCCIÓ

1.1. Tema.

El tema central d'aquest treball és identificar i descriure els diferents aspectes que incidien en la malaltia i el seu tractament en l'Antic Egipte.

1.2. Marc històric.

El període històric que he treballat és el Regne Mitjà la XI Dinastia i XII Dinastia ; i el Regne Nou la XVIII Dinastia i XIX Dinastia, aquest període ha estat l'escollit perquè és on es daten els principals papirs mèdics, objectes, representacions iconogràfiques i estudis de mòmies que s'utilitzen per dur a terme la recerca. El Regne Mitjà va del 2050-1780 aC. es donen com a principals esdeveniments que els prínceps de Tebes arravaten el poder a altre nobles locals i permeten que Mentuhopet II sigui coronat Faraó d'Egipte, amb aquesta nova unificació de l'estat, comença el denominat Regne Mitjà; el país realitza grans esforços per mantenir-se de nou com una gran potència i inicia grans campanyes a l'exterior, així com intercanvis comercials amb altres països, és l'Edat d'Or de la cultura principalment de l'art i de la literatura egípcia. El regne Nou va del 1560-1085 aC. en els seus principis s'intenta reorganitzar l'administració estatal i es proclama Amon com a déu del regne; per evitar una nova invasió els faraons intenten expandir el seu poder i penetren en l'Àsia Menor, on creen un imperi que els proporciona molts beneficis econòmics, mentrestant els sacerdots d'Amon ostenten tal poder que fins i tot s'atreveixen a desafiar els faraons; Amenofis VI es rebel·la contra ells i provoca una breu revolució religiosa i ideològica que cospa l'art; a la mort d'Amenofis VI (Akhenaton) es produeix el fracàs de la reforma religiosa al voltant

d'Aton, és l'època daurada de la pintura i de les construccions arquitectòniques a Luxor, Karnak i Abu Simbel.

1.3. Objectius.

Els objectius principals del treball que es volen assolir són identificar els aspectes que incidien en la malaltia; enumerar els tractaments del mètode clínic, i enumerar els tractaments del mètode màgic.

Els objectius específics són identificar les característiques que fan que una malaltia sigui considerada una patologia clínic; identificar les característiques que fan que una malaltia sigui considerada una patologia màgica; descriure l'exploració del malalt en les patologies mèdiques, quirúrgiques i traumàtiques; enumerar el tractament en les patologies mèdiques, quirúrgiques i traumàtiques; descriure l'exploració del malalt en les patologies màgiques; i enumerar el tractament en les patologies màgiques.

Aquests objectius constitueixen els eixos centrals sobre els quals es desenvolupa el treball i l'interès dels resultats del projecte. El conjunt d'aquests objectius vol aportar elements de reflexió sobre el com i el perquè dels tractaments de la malaltia en l'Antic Egipte.

1.4. Hipòtesis.

S'ha desenvolupat el projecte sobre les següents hipòtesis de treball: els egipcis feien una distinció clínic-màgica en el tractament de les malalties; els tractaments màgics eren efectius; els tractaments mèdics eren efectius.

1.5. Metodologia.

La meva recerca s'ha dut a terme a l'Aula Aegyptiaca; dins el menú de projectes, l'àmbit del meu projecte és "El món antic en la societat de la informació" i engloba projectes que estan relacionat amb el món antic i projectes sobre món antic i noves tecnologies multimèdia.

L'àmbit empíric del meu treball es centra en identificar els aspectes que incideixen en la malaltia, enumerant els tractaments del mètode clínic i del mètode màgic, basant-me per això en les lectures i anàlisis de textos mèdics egipcis i de la bibliografia.

El corpus de dades que he utilitzat són papirs mèdics, objectes, representacions iconogràfiques, estudis de les mòmies.

El treball és inductiu ja que les dades han servit per generar la hipòtesi i contrastar si la teoria serveix per explicar les dades; la recollida de dades és qualitativa.

La metodologia seleccionada és una recollida qualitativa perquè la temàtica seleccionada ho requereix així.

La tècnica de recollida de dades és a partir de la lectura dels textos egipcis (traduïts), elaboració de base de dades sobre malalties, i mètodes empírics i mètodes màgics de curació. He seleccionat aquesta tècnica perquè a partir de la base de dades s'elabora l'esquema argumental i s'estructura el treball.

2. LA MALALTIA EN L'ANTIC EGIPTE

Seria complicat entendre el concepte de malaltia tal com els egipcis la van patir sense un enfocament "emic"¹ o sigui privilegiar la visió que en tenien els protagonistes. Hi ha una diferència qualitativa entre el nostre discurs filosòfic i científic, i el llenguatge de les creences religioses. De fet el discurs filosòfic i científic d'occident s'oposa qualitativament al discurs de caràcter mitopoètic que presideix les veritats de la religió i dona forma a les creences religioses. La religió és a les societats mitopoètiques, la veritat que a occident és a la ciència.

L'antic Egipte és una civilització miticoreligiosa², vivien d'acord amb aquest discurs, tots els àmbits de la seva existència estaven immersos i condicionats per una concepció sagrada de l'existència i del cosmos. Per ells l'home pot intervenir activament en el cosmos i manipular-ne les formes en benefici propi, fent servir en determinades condicions rituals i formules màgiques (Cervelló, 2002).

L'home com a part integrant de la Creació estava sotmès a una sèrie de canvis dintre dels ritmes estacionals de la natura. Així doncs, en funció d'aquesta premissa demostraren un gran interès en aspectes naturals com ara la sortida i la posta del sol, les crescudes i davallades del riu Nil (que van relacionar amb la salut i les malalties; les crescudes del nivell de l'aigua significaven abundants collites i salut; mentre que els baixos nivells portaven la fam i les epidèmies) o els processos naturals de naixement i de mort.

¹ En aquest treball s'ha adoptat un enfocament històric-antropològic de tipus emic. Entenen per enfocament emic aquell que privilegia la visió que, d'una situació o d'un fenomen cultural determinat, actual o històric, en tenen els protagonistes, els qui viuen o l'han viscut. (Cervelló 2002).

² El discurs miticoreligiós és un mode de vida que ho envolta tot i afecta a tothom, poderosos i poble. (Cervelló 2002).

Aquesta successió seguia un ordre establert. Això els va fer pensar que eren éssers canvians sotmesos als capritxos dels déus i a les influències de sers demoníacs. Els egipcis creien, segons el seu pensament, que el cos havia nascut en un estat de completa salut per això consideraven la salut com l'estat natural del ser humà. Només les influències nefastes podien alterar aquesta condició. La salut era considerada un do diví que el déu atorgava a les persones (Nunn 1996).

Es coneixen diferents deïtats relacionades amb la malaltia com la deessa lleona Sejmet^{Fig.1} que es suposava que feia emmalaltir i enviava les epidèmies, també atorgava els remeis per la cura; el déu nan Bes^{Fig.2} que influenciava favorablement en l'embaràs i el naixement; la deessa amb cap d'hipopòtam, braços i cames de lleó, cua de cocodril i cos adornat amb pits humans que pengen com a pènduls, Taweret^{Fig.3}, que ajudava a les dones durant el part; i el déu Thoth^{Fig.4}, relacionat amb la medicina i la ciència que se l'invocava en els encantaments dedicats a la curació.

Els egipcis van identificar tres causes diferents que provocaven malalties: les atribuïdes a esperits malignes; les de causa manifesta com els traumatismes; i les de causa desconegudes atribuïdes als déus (Lain Entralgo 1972).

La malaltia penetrava en el cos a través dels seus orificis³. Un cop dins el cos s'estenia pels "metu" (es pot referir a qualsevol cosa que sigui llarga i prima com els vasos sanguinis, els nervis, els tendons, els múscles, conductes...), (Bardinet 1995).

³ Papir Ebers 854: "L'alè de la vida entra per l'oïda dreta i l'alè de la mort penetra a través de l'oïda esquerra". (Nunn 1996).

Com a conseqüència del desig d'aconseguir l'estat de salut i benestar apareixen dos tendències: la empíric-racional, basada en l'experiència i l'observació; i la màgic-religiosa. En la cultura egípcia, les dues corrents van estar molt presents, i cal destacar l'última com la més usual. La màgia, definida com la suma d'elements de protecció contra tot el mal, estava inclosa com uns dels medis per protegir la salut. La màgia i la religió estaven estretament unides a la vida dels egipcis. De fet la medicina va estar molt basada en la màgia i la religió (Bardinet, 1995).

El nostre coneixement sobre les malalties depèn de tres fonts principals: les restes humanes, les representacions del cos que mostren els símptomes d'algunes malalties en l'art egípcia, i de les referències a la malaltia que apareixen en els papirs mèdics ^{Fig. 5}.

Les restes humanes momificades ^{Fig. 6} han aportat gran quantitat d'informació degut al bon estat de conservació. La mòmia del faraó Sequenenra presenta un cap tan ben conservat que les ferides es poden veure clarament. La mòmia del faraó Saphath presenta un escurçament de la cama esquerra i una deformitat molt gran del turmell. ⁴.

En el camp de les representacions del cos tenim diversos exemples escultòrics, com ara el cas de Seneb ^{Fig. 7}, un nan acondroplàsic que procedeix d'una tomba de Gizeh, Imperi Antic, IV dinastia o principis de la V; actualment es troba en el Museu d'El Caire. Les representacions del cos en els relleus com Roma, conserge de la XVIII dinastia o XIX que va ser representat en la seva estela funerària amb una cama més curta i que té el peu en equí ⁵; actualment es troba en el Museu Gliptoteca Carlsberg de Copenhague.

El papirs d'Edwin Smith, Ebers, Kahum, Hearst, Chester Beaty VI, Berlín, Londres, Ramesseum III, IV i V, Brooklyn, Carlsberg VIII són papirs de tema mèdic. Els noms dels

⁴ Originalment es va pensar que podia tractar-se d'un peu equí (Elliot Smith, 1912), però més tard es va pensar en un altre possibilitat de què fos una poliomeilitis (Forbes, 1993).

⁵ El peu equí és una deformació del peu caracteritzada per la flexió plantar permanent de forma que l'individu a l'estar de peu o caminar es recolça únicament en l'avantpeu i en canvi el taló roman elevat.

papirs vénen donats pel seu editor (Ebers), pels seus amos anteriors (Edwin Smith, Chester Beatty, Carlsberg, Hearts), pel lloc que es van descobrir (Kahoun, Ramesseum), o per les ciutats on es guarden (Berlín, Londres), (Laín Entralgo 1972).

El papir d'Ebers està datat al XVIII dinastia, al voltant de 1550 a. C. És el més extens i potser el més important dels papirs de text mèdic. Descriu múltiples receptes farmacològiques que inclouen la composició farmacològica, i una descripció detallada de la forma de preparació i de la ingestió. De fet, es suposa en la majoria de casos, que el diagnòstic ja ha estat fet, a continuació suggereix un medicament per eliminar la malaltia que s'anomena. La seva introducció és una pregària màgica, la resta conté pocs encanteris. Tracta de medicacions per augmentar la gana, la funció intestinal, i la digestió, els dolors reumàtics i paràlisis en els membres, refredats, malalties dels ulls, de l'oïda, de l'estómac i del fetge, obstruccions intestinals, malalties pulmonars, mossegades, cremades, cures de la pell i dels cabells, purulències, poliúria⁶, malalties dels dits de la mà i dels peus, cura de les dents i de la llengua, ginecologia, abscessos i tumors, malalties del cor i de les venes i preparats contra la pesta i animals petits. Consta de tractaments recomanats, doncs a diferència de l'Edwin Smith pressuposa que el diagnòstic ja està fet.

El papir Kahum està datat a mitjans de la XII dinastia, al voltant de 1850 a. C.; és el més antic. Es pot considerar un tractat ginecològic, doncs la major part dels paràgrafs fan referència al tracte genital femení.

⁶És l'augment de la secreció urinària per part del teixit renal, provocant l'augment de la micció.

El papir Carlsberg n° VIII està data en la XIX o XX dinastia, tracta principalment de les malalties dels ulls.

El papir Hearst té seccions dedicades al sistema alimentari i urinari ,la dentadura, l'estructura òssia, el cabell, la sang, les mossegades, el "met"⁷ i medicaments per malalties no identificades.

El papir Chester Beatty n° VI està datat en la XIX dinastia conté encanteris contra el mal de cap, malalties de l'anus, encanteris contra les picades d'escorpins.

El papir de Berlín està datat en la XIX dinastia, al voltant de 1300 a. C. i té uns 204 paràgrafs. Conté repeticions del papir d'Ebers i Hearst; fragments que tracten sobre el reumatisme, l'excés d'alimentació, el cor, proves de fertilitat, i malalties de l'oïda.

El papir de Londres està datat a finals de la XVIII dinastia, conté 61 paràgrafs dels quals 25 són textos mèdics i la resta màgics.

El papir Ramesseum III, IV i V tracta sobre malalties dels ulls, ginecologia i malalties infantils. Són papirs purament mèdics.

El papir de Brooklyn està datat al 300 aC. tracta exclusivament de les mossegades de serp.

⁷Segons Bardinete el "met" es podria identificar amb un vas sanguini, un conducte, un nervi o un múscle.

El papir Edwin Smith està datat en la XVIII dinastia al voltant del 1550 a. C. Està considerat el papir quirúrgic per excel·lència, doncs descriu principalment tractaments quirúrgics i traumatològics com curació de ferides, eliminació de tumefaccions, etc. És un llibre d'instruccions més que una compilació de remeis, de fet facilita visualitzar com els metges feien els exàmens i com arribaven a un diagnòstic. Consta de diferents casos que estan formats per un títol: "*Instruccions per tractar una ferida a la galta*"(Cas 16); per un examen: "*Si examina a un home amb una ferida a la galta i troba que hi ha inflamació vermella i aixecada les vores de la ferida*"; diagnòstic i pronòstic: "*Dirà amb respecte al pacient: un que té una ferida a la galta. Una malaltia que tractaré.*"; i el tractament: "*Durant el primer dia haurà d'embenar-lo posant-li carn fresca . El tractament consistirà en mantenir-lo fins que disminueixi la inflamació. Després haurà de tractar-la amb greix, mel i una cataplasma diària fins que quedi bé.*"⁸, (Nu 1996).

El papir Hearst està datat en la XVIII dinastia. Conté una secció detallada dels ossos i les fractures, i mossegades i malalties dels dits.

Els egipcis tenien diferents teories mèdiques (corrent mèdica o científica i la màgic-religiosa) que estaven integrades en la seva concepció del món.

La corrent empíric-racional es basava en l'observació detallada de l'anatomia. La idea fonamental era que en l'organisme existia un sistema de vasos originats en el cor, que es connectaven amb totes les parts del cos i transportaven líquids i aire com la sang, llàgrimes, esperma i orina; i sòlids com la femta. El cor es considerava l'òrgan central i el seu batec es

⁸ Traducció de l'autora del treball del castellà al català.

percebia amb el pols. El cor era el lloc del pensament, sentiments i altres funcions. Les malalties es produïen per diverses alteracions dels vasos o per debilitat del cor (Bardinet, 1995) .

La corrent màgic- religiosa sostenia que cada part del cos era un déu o estava regida per un déu; això es pot veure en l'encanteri 42 de El llibre dels morts: *“El meu cabell és Nun; el meu rostre és Ra; els meus ulls són Hathor; els meus oïdes són Wepwawet; els meus llavis són Anubis; els meus molars són Serqet; els meus incisius són Isis...”*

La idea que tenien els egipcis amb respecte a la causa i natura, i el procés de la malaltia va anar variant entre el pragmàtic i la màgia; per exemple ens trobem amb un contrast molt marcat entre les lesions traumàtiques, ferides, fractures o cremades en les que els símptomes eren evidents i les malalties internes on la causa era desconeguda (Nunn, 2002).

En L'Antic Egipte, la cura habitual de la salut era duta a terme pels doctors, sacerdots i mags. Això es pot constatar en el paper d'Ebers (854a): *“En el que respecte a això si qualsevol doctor (sunu), qualsevol sacerdot (wab) de Sekhmet o qualsevol mag (sau) col·loca les seves mans o els seus dits en el cap...”*

2.1. La malaltia com a patologia clínica

Una malaltia era considerada una patologia clínica quan la causa que provoca la malaltia era molt clara i el metge experimentat podia predir els resultats i aplicar un tractament lògic. Es considerava patologia clínica els traumatismes com les ferides, les fractures, les ferides a les articulacions com les dislocacions i les torçades, les mossegades per escurçons i picades d'escorpí; les malalties de caràcter mèdic com les infeccions i la formació d'abscessos: (Laín Entralgo 1972).

Els traumatismes produïts per la guerra, la mossegada d'animals perillosos, els accidents de treball que es donaven en les construccions de grans edificis com el relleu descobert en la tomba de Ipwy en Deir el-Medina que mostra diferents accidents de treball així com el seu tractament, en les pedreres, i en les mines tenien una causa molt clara. Això ho podem veure en el cas 9 del paper Edwin Smith:

- Títol : *Instruccions relatives a una ferida al front produïda per un cop violent sobre la closca del cap.*
- Examen: *Si tu examines un home que presenta una ferida oberta en el cap la qual penetra fins el crani, tu hauràs de palpar la ferida. Tu hauràs de trobar que el cop violent ha provocat una ruptura la qual es troba profundament fonda sota els teus dits, mentre que la inflamació que està per sobre i al costat d'ella fa protusió, ell expulsa sang per les dues fosses nasals i per les dues oïdes i pateix rigidesa en el coll, de manera que es troba incapacitat de dirigir la mirada cap a les espatlles i cap el pit.*
- Diagnòstic: *Tu hauràs de dir amb respecte a ell: Un pacient que presenta una ferida en el cap la qual penetra fins l'os i ha trencat el crani, patint rigidesa en el coll. Un patiment que no ha de ser tractat.*
- Tractament: *Tu no hauràs d'embenar-lo sinó sotmetre'l a la dieta habitual fins que hagi passat el període evolutiu de la lesió⁹. (Nunn, 2002)*

2.2. La malaltia com a patologia màgica

Una malaltia es considerava màgica quan es desconeixia la causa que la provocava i els resultats eren molt difícils de preveure. Això ho podem veure en el cas del paper Ebers 385

⁹ Traducció de l'autora del treball del castellà al català.

que conté un encanteri per eliminar una aglomeració d'aigua en els ulls. S'invoca als ulls d'Horus i d'Atum i s'assegura que resulti efectiu contra les malalties “ wekhedu”¹⁰ de l'ull. S'agafava pintura verda, mel i herbes i es posava a sobre els ulls; al mateix temps que es realitzava la invocació (Nunn, 2002).

En el cas de les malalties internes presentaven, en el seu tractament, un aspecte totalment diferent, les causes de les malalties com infeccions, tumors i patiments cardíacs eren desconegudes i els resultats eren molt difícils de preveure i per tant aplicaven màgia (patologia màgica). Aquestes malalties eren atribuïdes a causes sobrenaturals i la màgia formava un factor molt important del tractament (Laín Entralgo, 1972).

Tenien molt pocs medicaments que poguessin exercir una influència en el curs de la malaltia. Els papirs mèdics que es coneixen Kahoum, Smith, Ebers, Heart i Berlín contenen aproximadament uns 1200 diagnòstics però només 30 encanteris; en canvi el de Londres conté 60 receptes, de les quals 45 són encanteris (Laín Entralgo 1972).

¹⁰És una paraula de significació difícil i incerta, i que segurament té molts significats. El 1987 Ghaliounghui va suggerir que es podia associar a principi patològic (Nunn, 2002).

3. L'EXAMEN DEL MALALT

El procés de l'examen del malalt en l'Antic Egipte seguia els mateixos passos que en l'actualitat. Avui en dia, l'examen del malalt forma part de la història clínica que és el relat escrit o verbal de la malaltia d'un pacient. Compren les següents parts: anamnesis o interrogatori; exploració; curs o evolució; epicrisis.

L'anamnesis conté les dades d'identificació, el motiu principal de consulta; la història familiar, la història personal i social, la història de la malaltia actual. En l'Antic Egipte, segons consta en el papir Ebers i Edwin Smith s'identificava el motiu de consulta. En aquests dos papirs consta el motiu de consulta, en el que s'identifica com títol.

L'exploració o examen clínic, compren l'exploració física, és a dir, la realitzada pel metge, amb els sentits (vista, tacte, olfacte, oïda).

El curs o evolució compren la redacció de les incidències que passen durant l'evolució de la malaltia sotmesa a observació clínica.

L'epicrisis consta d'un resum de dades recollits en la història que permeten fonamentar un diagnòstic i les indicacions terapèutiques.

L'exploració o examen clínic es realitzen mitjançant un ordre i un mètode. L'ordre de l'exploració es pot dur a terme mitjançant dues pautes diferents. Una pauta consisteix en explorar el cos del pacient segons un ordre topogràfic, és a dir, del cap als peus, per segments (cap, coll, extremitats superiors, tronc, extremitats inferiors. L'altra pauta consisteix en seguir un ordre sistemàtic, o sia, aparell per aparell (respiratori, circulatori, digestiu, etc...).

El mètode compren la inspecció que mitjançant el sentit de la vista recull totes les modificacions que poden apreciar-se en la superfície del cos o de la regió determinada que es va a explorar; la

palpació es verifica mitjançant una o les dues mans aplicades a la superfície del cos i en posicions diverses, segons els casos es pot ajudar amb el tacte i la pressió; la percussió consisteix en l'audició, a certa distància dels sons provocats al colpejar suaument un lloc de la superfície corporal; i l'auscultació consisteix en l'audició directa o indirecta, a través de la superfície corporal dels sorolls espontanis, fisiològics o patològics, que es produeixen en l'interior del cos, podem parlar d'auscultació immediata quan s'aplica l'oïda directament al cos, i de mediata quan es realitza mitjançant aparells que s'interposen entre el cos i l'oïda; l'ensum que s'aplica al percebre l'olor de l'alè, de la suor, de l'orina, de la femta, dels esputs i del vòmit (Noguer 1984).

El procés de l'examen en l'Antic Egipte seguia els mateixos passos que en l'actualitat D'aquest fet existeixen proves considerables en el papir d'Ebers (188) :*"Si examina a un home que presenta una obstrucció en l'estómac i li resulta molt molest menjar pa. El seu ventre es troba constret i el seu cor molt debilitat per marxar, com un home que pateix febre o inflamació en l'anús. Haurà d'examinar-lo mentre es troba estirat. Trobarà que el seu ventre es troba calent i que hi ha una obstrucció en el seu estómac."*; i com en el d'Edwin Smith, Cas 7: *" Haurà llavors d'explorar la seva ferida encara que s'agiti considerablement. A continuació a de fer que aixequi la car...sagna per les seves dues cavitats nasals i pels seus dos oïdes."* que en primer lloc escoltaven als malalts descriure els seus símptomes, i després els examinaven utilitzant els sentits.(Nunn 1996)

Els egipcis eren molt observadors. S'interrogava, s'inspeccionava i es palpava al malalt. S'observava i s'olorava les secrecions, l'orina, la femta , i la sang.

Es coneix que palpaven el pols del malalt, però no es sap si contaven les pulsacions. Això queda reflectit en el papir Ebers 92: *"En quan a qualsevol metge,...que col·loca els seus dits sobre el cap, la nuca...examina al cor perquè els seus conductes estan per tot el cos. Això significa que parla a través dels conductes de tot el cos"*. Es realitzaven palpacions de les ferides com en el papir Ebers 2: *" Si tu examinessis a un home que té una ferida en el cap, la qual penetra fins l'os, tu hauries de posar la teva mà sobre ell i tu hauries de palpar la ferida. Si tu trobessis el crani indemne de lesions, és a dir, que no ha d'existir perforació demostrable en ell"*.

També es realitzaven palpacions dels ossos fracturats i es fa referència a una probable "crepitació" que és la sensació que es té quan els extrems fracturats d'un os es mouen un contra l'altre. Es troben referències d'aquest fet en el papir Edwin Smith. Això era una valuosa senyal clínica abans d'emprar-se la radiografia.

Ens trobem amb una referència a l'olor característic que sol despendre un càncer genital avançat, com en el papir de Kahum: *"...una dona que té un úter dolorós quan camina...si ella et diu sento l'olor de la carn rostida..."* (Nunn,2002).

Es realitzaven proves funcionals com per exemple en el cas d'un traumatisme de vèrtebres cervicals, demanava al malalt mirar-se una espatlla, l'altre espatlla, i el pit. Si el malalt ho podia fer, encara que tingués dolor, no era res greu, sinó era capaç de fer-ho pensava que tenia una vèrtebra desplaçada (Nunn, 2002).

Per intentar aproximar-nos a l com es feia l'examen del pacients ens basarem en els diferents papirs de tema mèdic que es coneixen., on es troben diferents referències a aquest tema.

3.1. L'examen del malalt en les patologies mèdiques, quirúrgiques i traumàtiques

L'examen del malalt en el sistema cardiovascular: “ *Si examina a un home degut a què està patint del seu estómac, i té dolors en el braç, al pit i al costat de l'estómac...*” (Ebers 191).

Això és una possible referència a una isquèmia del cor.

L'examen del malalt en el sistema respiratori: “*Si examina a un home que pateix de l'estómac i es troba vomitant excessivament; si troba que es tracta d'un refredat i els seus ulls es troben injectats de sang i el seu nas flueix ...*” (Ebers 192). Això és una probable infecció del tracte respiratori.

L'examen del malalt en el tracte gastrointestinal: “ *Si examina a un home amb una obstrucció en l'estómac, i vomita i està molt malalt...*” (Ebers 202). Això és una descripció d'una obstrucció d'estómac.

L'examen del malalt en les patologies traumàtiques: “ *Si examina un home que té una fractura en la cambra del nas...*” (Edwin Smith Cas 12). Això és una descripció d'una fractura nasal.

L'examen del malalt en les patologies ginecològiques: “*Si examina una dona que ha passat molts anys sense que es produeixi la menstruació, veurà que escup quelcom semblant al ...*” (Ebers 833). Això és una descripció de l'amenorrea.

El papir El Kahum no existeix una secció que suggereixi la forma d'explorar el pacient, encara que en el paràgraf 2 suggereix que s'han de fer algunes preguntes.

El Kahum 2: “*...tu li hauràs de preguntar: Quin olor sents tu?...*”

3.2. L'examen del malalt en les patologies màgiques

L'examen del malalt en les patologies màgiques no queda reflectit en cap document.

4. ELS TRACTAMENTS

En el papir d'Edwin Smith, podem veure que abans del tractament, el metge realitza un pronòstic. En el pronòstic el metge tenia tres opcions. La primera és una malaltia que tractarà, on és molt probable que es curi¹¹. La segona és una malaltia amb la qual contindrà, s'utilitza en els casos difícils però no impossibles¹². El metge intenta tractar la condició, però el resultat és incert. La tercera és una malaltia que no serà tractada, la condició no pot ser tractada, doncs es considera incurable¹³ (Nunn, 2002).

La base dels tractaments era principalment empírica més que racional, en la majoria de casos, estava dirigida a l'alleugeriment dels símptomes més que a l'eradicació de la causa de la malaltia. De fet, es desconeixia l'etiologia de la majoria de malalties, exceptuant les produïdes per fractures, ferides, cremades, contusions, luxacions¹⁴, i picades o mossegades d'animals.

Les alternatives terapèutiques eren la màgia i les invocacions als déus, els tractaments quirúrgics, i els medicaments provinents de substàncies animals, vegetals i minerals (Nunn, 1996).

Els documents escrits (papirs) que han quedat de l'Antic Egipte contenen principalment informació de caràcter terapèutic, sia en forma de medicaments o quirúrgica.

¹¹ Segons Nunn (2002) apareix en 30 casos.

¹² Segons Nunn (2002) apareix en 8 casos

¹³ Segons Nunn (2002) apareix en 14 casos.

¹⁴ És la pèrdua permanent de les relacions entre les dues superfícies o caps d'una articulació, que sol acompanyar-se de laceracions tendinoses i de la càpsula articular.

En la utilització dels medicaments trobem una barreja d'experiència i de màgia. Els papirs de Kahoum, Smith, Ebers, Heart, i de Berlín contenen aproximadament uns 1200 diagnòstics i tractaments, dels quals només uns 30 són encanteris. En canvi el papir de Londres conté aproximadament uns 60 tractaments dels quals 25 no ho són realment (Laín Entralgo, 1972)

El papir de Chester Beatty conté tractaments per malalties de l'anus.

El papir d'Ebers conté tractaments per augmentar la gana, la funció intestinal i la digestió; dolors reumàtics i paràlisis dels membres; refredat; malalties dels ulls, de l'oïda, de l'estómac i del fetge; obstruccions intestinals, malalties pulmonars; mossegades; cremades, cura del cabell i de la pell; purulències; poliúria; malalties dels dits de les mans i dels peus, cura de les dents i de la llengua; ginecologia; abscessos i tumors; malalties cardíagues i de les venes, i preparats contra la pesta i animals petits.

El papir Edwin Smith conté tractaments amb embenats, reducció, sutures, cauteri, drenatge; una recepta per les malalties de l'anus; una fórmula per rejuvenir. També conté 8 encanteris per exorcitzar el vent de la plaga de l'any.

El papir de Kahoum conté tractaments amb drogues, fumigacions, pastes i aplicacions vaginals.

El papir de Londres conté en cada recepta, encara que sigui mèdica, un encanteri.

El papir de Ramesseum conté unes 20 receptes.

4.1. Els tractaments del mètode clínic

Els tractaments del mètode clínic són els fàrmacs, els procediments quirúrgics i ortopèdics.

Els fàrmacs eren productes naturals i algunes substàncies químiques simples que tenien poc efecte farmacològic. Les matèries primes per la preparació dels fàrmacs s'obtenien d'animals, plantes i dels minerals (Nunn, 2002).

Els medicaments d'origen animal eren la mel que s'emprava com a xarop per alleugerir la

tos segons es veu en l'Ebers 323: “ *Un altre remei: mel...* ”; la llet que s'emparava contra l'obstrucció intestinal com es veu en l'Ebers 193: “ *Tu hauràs de preparar un tractament a base de plantes:...llet* ”; els excrements d'una gran varietat d'espècies animals com es veu en l'Ebers 793 (ésser humà), 326 (d'ocell) i de mosca (782); la sang d'una gran quantitat d'animals com es veu en l'Ebers 425; l'orina que s'utilitzava com excipient de moltes medicines com es veu en el Hearts 39; la placenta com es veu en l'Ebers 453; la bilis com es veu en l'Ebers 433; el greix, la carn, el fetge d'animal com es pot veure en els diferents papirs (Bardinnet, 1995).

Els medicaments d'origen vegetal eren preparats a partir d'una àmplia varietat de plantes¹⁵. Moltes eren productes alimentaris.

Els medicaments d'origen mineral eren el natró que s'emparava per realitzar una asèpsia +superficial com es veu en l'Ebers 595 que el prescriu per treure el pus.; la sal comú que tenia utilitzacions molt àmplies ingerida o en aplicacions locals; la malaquita que s'emprava en les malalties dels ulls com es pot veure en l'Ebers 491 i el Edwin Smith 46; el llapislazuli que s'utilitzava en malalties dels ulls.

Els fàrmacs s'administraven per via oral com en el Ebers 199 “*Per ser menjada per un home durant quatre dies*”, per via rectal en el Ebers 143 “*Abocades dins de l'anus*”, per via vaginal” en el Kahum 4 “*Haurà llavors preparar-li: oli nou, 1 gerra, aboqui en la vagina*”, aplicació externa com en el Ebers 797 “*Moli-la i cuini-la junt amb els solatges de cervesa dolça. Embeni-la a sobre d'ella durant quatre dies de manera que es recuperi immediatament*” i fumigacions com en el Ebers 793 “*Excrements humans secs als que*

¹⁵ Hi ha tres problemes per reconèixer les espècies i donar-lis el paper que exercien en la medicina egípcia. Primer, que la malaltia per la qual estaven prescrites moltes vegades es coneguda només pel nom egípcia que no s'ha pogut traduir. Segon, es saber quina part de la planta era utilitzada i quan es recollia. Tercer, es saber els efectes farmacològics dels compostos que conté (Nunn 2002).

s'afegeix resina de terebint. La dona es fumigada amb això, fent que les fumerols penetrin dins la vagina.”.

Ni en els papirs de text mèdic ni en l'examen de diferents mòmies es fa menció d'operacions quirúrgiques. Les úniques il·lustracions de procediments quirúrgics són l'escena d'una circumcisió^{Fig. 8} en la tomba de Ankh-ma-hor, VI dinastia, a Saqqara, alguns aspectes dels procediments mèdics que es feien servir en els accidents de treball en la tomba de Ipwy^{Fig. 9}, i un soldat de Ramsés II dibuixat a Abu Simbel quan un metge li atenia una cama.

La sutura quirúrgica no es menciona en el paper d'Ebers, però sí que es recomana en el tractament de les laceracions en el paper d'Edwin Smith, concretament en el cas 3 “*ferida oberta en el cap*”, cas 10 “*ferida oberta sobre les celles*”, cas 14 “*ferida en el nas*”, cas 23 “*ferida en el pavelló auricular*”, cas 26 “*ferida en el llavi superior*”, cas 28 “*ferida oberta a la gola*”, cas 47 “*ferida oberta en l'espatlla*”.

Els tractaments com la reducció de fractures, es troba molt ben descrit en el paper Edwin Smith cas 35” *haurà de col·locar-lo postrat (sobre la seva columna amb) quelcom enrotllat que es trobi dintre) els seus omòplats. Haurà d'estendre les seves espatlles amb el fi de separar les seves clavícules fins que la fractura torni al seu lloc. Haurà a continuació de fer-li dues fèrules de lli i posar-les-hi, una d'elles en la part interior del més alt del braç i l'altre cap a fora.”* Aquest tipus de tractament també va ser comentat per Elliot Smith que a Naga ed- deir va descobrir dos cossos que tenien un joc de fèrules en una fractura amb minuta en la meitat del fèmur; i l'altre en una fractura de cúbit i radi.

Un altre tractament seria la dislocació de mandíbula que fa referència el papir Edwin Smith cas 25 “ *si examina a un home que té una dislocació en la mandíbula i troba la boca oberta i no la pot tancar, col·locarà els dits en la part de darrera de la mandíbula situats dins la boca; els teus dits polzes sota la barbeta i faràs que aquests caiguin de manera que quedin en el seu lloc.*”

Un altre tractament de reducció d'espatlla es pot veure en la tomba de Ipwy.

4.2. Els tractaments del mètode màgic

Els tractaments del mètode màgic són els encanteris, els amulets i algunes drogues.

Els mites que es refereixen als quatre fills del déu de la terra Geb i de la seva germana i esposa Nut, deessa del cel; Osiris, Isis, Seth i Neftis són fonamentals per obtenir una comprensió d'aquest tipus de tractaments.

Osiris va ser un governador mític de l'Antic Egipte. El seu germà, Seth, va tenir gelós d'ell, el va atacar i va tirar el seu cos desmembrat al riu Nil. Isis era germana i esposa d'Osiris, es va dedicar a buscar les diferents parts del seu cos. Va utilitzar les seves habilitats màgiques per tornar a donar forma al cos desmembrat, i adoptant la forma de falcó li va donar l'alè de la vida. Isis va concebre un fill d'Osiris que es coneix com a Horus. La cura exemplar que va tenir Isis amb el seu fill, combinat amb les seves habilitats màgiques, la van convertir en la deessa ideal per ser invocada quan es requeria protecció i curació. Isis va ser la causant de la victòria d'Horus sobre els animals venenosos. Això va donar com a resultat la identificació d'Horus com un salvador que tenia poders curatius i protectors. Horus i Seth van lluitar pel tron d'Egipte, en l'última batalla Horus va tallar els testicles a Seth. Aquest episodi està relacionat amb la idea del semen emmetzinat. En aquesta batalla també Seth va arrancar l'ull a Horus, que li va ser màgicament reposat per Thoth. L'ull reposat es va

transformar en el més poderós dels amulets. També es va convertir en la base de la protecció geomètrica de fraccions unitàries que es feien servir per mesurar les dosis de les drogues (Nunn, 2002).

Molts encanteris identifiquen de forma específica a un ésser que pot beneficiar al suplicant. Es creia que saber el nom d'algú, i sobretot el nom secret, donava poder sobre ell. En el papir Chester Beatty XI, Isis utilitzant la saliva de Ra crea una serp perquè el mossegui provocant-li molt de dolor. Després Isis li ofereix sufocar el dolor mitjançant la màgia però a canvi de què li digui el seu nom secret¹⁶. Una característica dels encanteris era que el pacient havia d'identificar-se amb un déu, i en especial a Horus per fer que les forces malignes reconsideressin la gravetat del que havien fet.

Els encanteris que s'utilitzaven per curar podien anar de forma directa contra la malaltia o el causant de la malaltia, sense incloure els déus o els fàrmacs. Altres vegades utilitzaven l'encanteri i invocaven a un déu. Però la major part dels encanteris s'utilitzaven conjuntament amb un fàrmac. Això es pot veure en el Ebers (Cas 3) “ *Encanteri que serveix per beure un remei. El remei ve i allà va el que tira, coses del meu cor, i de les extremitats. Poderosa és la màgia combinació amb la medicina i viceversa. ¿Recorden quan Horus i Seth van ser portats al gran palau d'heliopolis , quan es va tractar amb Horus sobre els testicles de Seth? Es trobava saludable, com quan es trobava a la terra. Va fer tot el que desitjava, tal com els déus que allà es trobaven. Aquestes són les paraules que han de ser dites en el moment de veure la medicina...*”¹⁷

¹⁶ Segons traducció de Nunn.

¹⁷ Traducció de l'autora del francès al català, segons traducció de Bardinet.

El papir Edwin Smith només trobem un encanteri en el Cas 9 que tracta sobre una ferida al front. El tractament és l'aplicació d'un ou d'estruç en el lloc de la ferida conjuntament amb “*Allò que ha de ser pronunciat com un encanteri a l'aplicar aquest remei: Rebutjat a estat l'enemic que es troba en aquesta ferida. Llençat ha estat el que es troba en la sang; l'enemic d'Horus en cada costat de la boca d'Isis. Aquest temple no es ensorrarà, no hi ha cap enemic en els vasos interiors . Em trobo sota la protecció d'Isis, qui em rescata és el fill d'Osiris.*”¹⁸

El papir d'Ebers conté 8 encanteris que es troben en l'anvers, i tenen com a fi contrarestar “*el vent de la pesta de l'any*”(primer encanteri); protegir del “*vent de la malaltia*” (segon encanteri); protegir de la pesta de l'any en el tercer encanteri; “*netejar tot de la pesta*” (setè encanteri)¹⁹.

Els amulets^{Fig. 10} tenien molta popularitat en l'Antic Egipte, els portaven tant els vius com els morts. Això es pot constatar en les nombroses col·leccions d'antiguitats egípcies. Els amulets tenien propòsits màgics com la preservació i protecció del cos en vida i després de la mort. Petrie (1914) va classificar els amulets com homopoeics, protectors, teomorfs, dinàmics i ketemàtics. Els tres primers tenen una importància considerable en la medicina (Nunn 2002).

Els amulets homopoeics mostraven éssers vius o parts d'ells de les que el portador volia adquirir els seus atributs amb base al principi de similia similibus. Aquesta amulets tenien forma de parts del cos humà que tenien característiques com força, velocitat i visió aguda,

¹⁸ Traducció de l'autora del francès al català, segons traducció de Bardinat.

¹⁹ Traducció de l'autora del francès al català, segons traducció de Bardinat.

com ulls, orelles i fals. També tenien forma d'animals que tenien les característiques abans mencionades, com el lleó, la vaca, la mona i el porcespí.

Els amulets filàctics servien per protegir tenien imatges dels déus Bes, Taweret i l'ull d'Horus. També hi havia els amulets apotropaics que tenien la forma dels animals que un volia evitar com l'hipopòtam, el cocodril, i l'escorpí.

Els amulets teomòrfics abasten la major part del panteó egipci. Els més importants per la medicina són Isis, Horus, Imhotep i Serqet. Per exemple l'amulet que representava el cinturó d'Isis era capaç de detindre el flux de sang durant un avortament.

També hi havia un altre tipus d'amulet que són unes esteles que es creia que atorgaven protecció contra l'atac d'alguns animals com les serps, els alacrans i els cocodrils. Aquestes esteles ofereixen gran varietat d'encanteris que es poden expressar tant com a prevenció a l'atac com per l'alleugeriment en cas de picada o mossegada. L'efecte de l'encanteri es port reforçar mitjançant l'aplicació d'aigua que hagi estat vessada sobre l'estela i d'aquesta manera hagi absorbit els texts i escenes màgiques (Nunn2004).

Una estela molt coneguda que es troba en el museu Britànic, ens mostra a Horus nen exhibint el seu domini sobre els animals verinosos o els que fan perillar la vida humana. Aquesta estela conté a sobre de la representació d'Horus, el cap del déu Bes; a la base i als costats hi trobem un extens text.

Una altra estela molt coneguda és l'estela Metternich^{Fig. 11} que es troba en el Museu Metropolità d'art de Nova York, que conté una gran quantitat de texts màgics que serveixen per la protecció de la mossegada d'animals venenosos. També conté la representació d'Horus; i a la part superior i inferior hi trobem el text.

El valor terapèutic de la màgia es podria considerar important, sobretot en l'alleugeriment del dolor i en determinades malalties psicosomàtiques. Com hem pogut veure hi havia pocs remeis que resultessin efectius farmacològicament, per tant resulta raonable confiar amb el que es coneix com efecte placebo²⁰, per determinades malalties resultava millor que res. Es podria dir que aquest efecte placebo era potenciat per la suggestió de la màgia i l'enunciació dels encanteris.

²⁰ Els placebos són substàncies farmacològiques inerts que exerceixen una acció psicològica de suggestió.

5. CONCLUSIONS

La noció que tenien els habitants de l'Antic Egipte pel que fa a la natura, causa, i el procés de les malalties va anar oscil·lant entre el pragmàtic i la màgia, i també depenent del moment històric.

La causa de les malalties traumàtiques era molt clara i el “sunu” podia pronosticar els resultats. El tractament era raonable, tenint en compte, els mitjans que tenien a l'abast en aquella època; i per tant apel·lar a la màgia era poc freqüent.

En canvi la causa de les malalties internes com les infeccions, tumors o malalties cardíaques era molt difícil saber-ne la causa i els resultats eren també molt complicats de pronosticar.

Tenien molt pocs fàrmacs que poguessin influenciar en les malalties i el mostrari quirúrgic era molt reduït. Tot això ens aboca a què moltes vegades les malalties eren assignades a causes sobrenaturals i que la màgia formava un element molt important del tractament.

Els procediments mèdics i quirúrgics aplicats en l'Antic Egipte s'acompanyaven en moltes ocasions per pregàries, encanteris i amulets, que tenien la capacitat de neutralitzar l'acció dels diferents éssers malignes causants de les malalties.

El valor terapèutic de la màgia era important en l'alleugeriment del dolor i en determinades malalties psicosomàtiques.

L'etiologia de les malalties, a excepció de les ferides, contusions, luxacions, picades d'escorpí, mossegades de serp, i cremades, era quelcom sobrenatural, un càstig dels déus. Això es pot constatar en l'Ebers cas 1 “...per eliminar les activitats d'un déu o una deessa , un mort o una morta,..., que puguin estar en aquest cap meu, en aquest coll meu, en aquestes espatlles meves, en aquesta carn meva, en aquests membres meus, per destruir el mal esperit que té autoritat sobre aquells que fan entrar la inflamació d'aquest cos meu, els símptomes en aquests membres meus, del que pugui entraren la meva carn, en el meu cap, en les meves espatlles, en el meu cos,

en els meus membres.”

Els papirs ens descriuen encanteris per ajudar a la farmacologia en la seva tasca curativa. Com exemple, una fórmula màgica que havia de recitar-se al treure un embenat, Ebers cas 1 ” *Es lliberta per Isis, Horus va ser llibertat per Isis i del mal que va ser fet contra ell pel seu germà Seth quan va matar al seu pare Osiris. Oh Isis la gran maga!, tu pots lliurar-me , pots apartar-me de totes les coses dolentes, malignes vermelles per les activitats d'un déu, les activitat d'una deessa, les activitats d'un mort, d'una morta, per un oposant, una oposanta que els va oposar contra mi, de la mateixa manera que vas llibertar i de la mateixa manera que les vas llençar del teu fill Horus perquè entres en el foc, vaig sortir de l'aigua.”*

L'enfocament formal, estructural i lògic sobre les fases d'examen, diagnòstic i tractament del malalt es poden reconèixer en el nostre enfocament actual. De fet es va seguir en l'Escola Hipocràtica, Galè i fins els nostre dies. La diferència al llarg del temps ha estat en la comprensió de la naturalesa i les causes de la malaltia; la precisió del diagnòstic gràcies a una tecnologia més avançada; l'efectivitat dels tractament amb els medicaments més moderns i l'abast més estès de la cirurgia.

En l'Antic Egipte hi havia pocs remeis que resultessin efectius farmacològicament, per tant es confiava amb el que es coneix actualment com efecte placebo, que per moltes malalties resultava millor que res. Aquest efecte placebo era potenciat per la suggestió de la màgia i l'enunciació d'un encanteri. Molts aspectes màgics de la preparació de determinats fàrmacs segurament no tenien capacitat racional d'alleugerar un mal que no fos augmentar l'expectació de curar-se.

6. BIBLIOGRAFIA

6.1. Llibres.

- Ardèvol, E.; Munilla, G. (2002). *Antropologia de la religió*. Barcelona: Edicions UOC.
- Bardinnet, T. (1995). *Les Papyrus Médicaux de l'Égypte Pharaonique*. Paris: Fayard.
- Blazquez, J.M.; Lara, F. (1984) edició preparada. *El libro de los muertos*. Madrid: Editora Nacional.
- Brier, B. (1996). *Momias de Egipto. Las claves de un arte antiguo y secreto*. Barcelona: Edhasa.
- Brier, B. (1994). *Secretos del Antiguo Egipto mágico*. Barcelona: Robinbook.
- Campillo, D. (1995). *Paleopatologia. Els primers vestigis de la malaltia*. Fundació Uriach 1838. Col.lecció Històrica de Ciències de la Salut.
- Cuenca-Estrella, M.; Barba, R. (2004). *La medicina en el Antiguo Egipto*. Madrid: Alderabán
- Frankfort, H. (1998). *Reyes y dioses*. Madrid :Alianza.
- Ghalioungui, P. (1983). *La Médecine des pharaons*. Paris: Éditions Robert Laffont.
- Harris, J., Wenke, E. (1980). *An X ray atlas of the Royal Mummies*. Chicago: The University of Chicago Pres.
- Jacq, C. (1998). *El Saber Mágico en el Antiguo Egipto*. Madrid: Edaf.
- Jonckere, F. (1947). *Le Papyrus Médical Chester Beatty*. Bruxelles: Fondation Égyptologique Reine Élisabeth.

- Jonckere, F. (1958). *Les Médecines de l'Egypte Pharaonique*. Bruxelles: Fondation Égyptologique Reine Élisabeth.
- Laín Entralgo, P. (1972). *Historia Universal de la Medicina*. Tomo I. Barcelona: Salvat.
- Leake, C.D.. (1952). *The Old Egyptian Medical Papyri*. Ares Publishers, inc, Chicago, Illinois.
- Leca, A.P.. (1971). *La Médecine égyptienne*. Paris: Éditions Roger Dacosta.
- Mayer, M. (1997). *Prehistòria i història antiga*. Barcelona: UOC.
- Martin, J. (2001). *El libro secreto de los médicos. Medicina en el Antiguo Egipto*. Madrid: Nueva Acrópolis.
- Nunn, J.F. 2002. *La medicina del Antiguo Egipto*. México: Fondo de Cultura Económica.

6.2. Artículos D'Internet:

- Corbella, Jacint: La medicina en el Antiguo Egipto (15-10-2004).
www.egiptologia.com/medicina/medicina/medicina.htm
- La medicina en el Antiguo Egipto (15-10-2004).
www.terralia.com/revista21/pagina67.asp
- Mañés, Anna: La medicina egipcia (15-10-2004).
www.egiptomania.com/ciencia/medicina.htm
- Plaza, Jose Antonio: Medicina mágico-religiosa en el Antiguo Egipto (15-10-2004).
www.verdemente.com/Articulos/Historia/egipto.htm

7. ANNEXES

Figura 1 Sejmet

Figura 2 Bes

Figura 3 Taweret

Figura 4 Thot

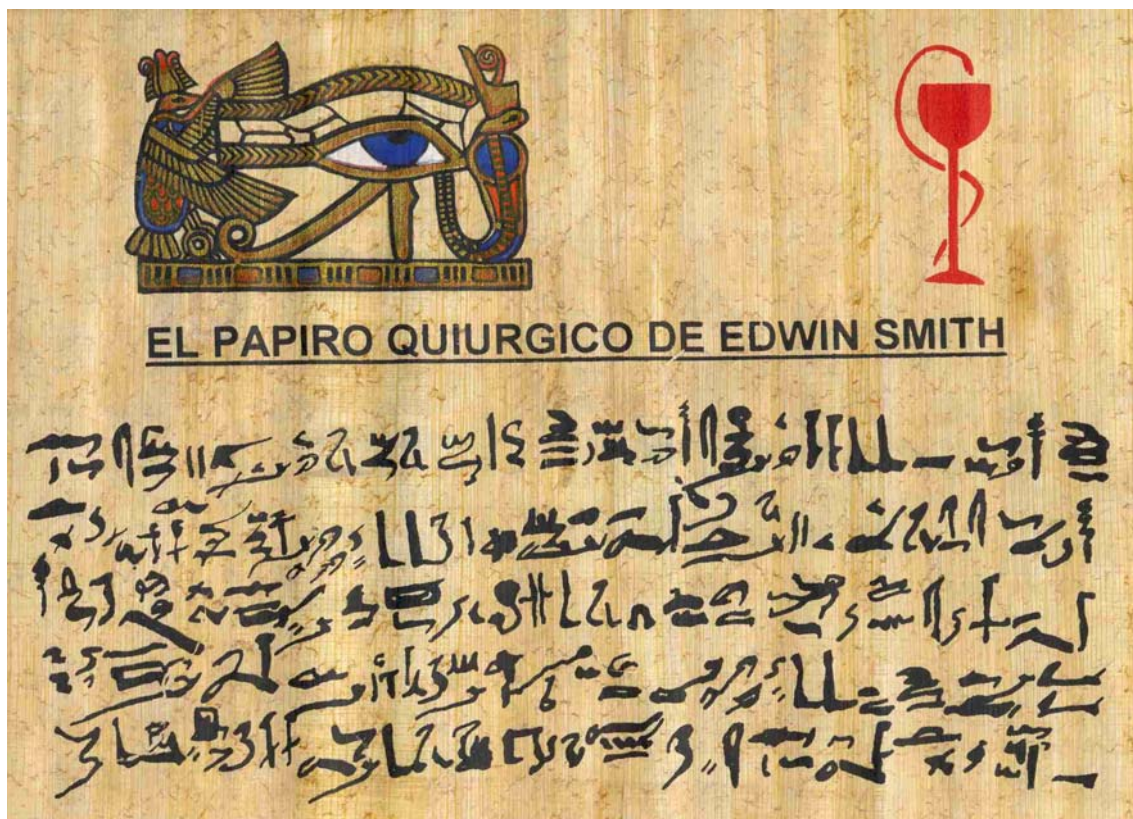

Figura 5. Fragment Papir Quirúrgic Edwin Smith.

Figura 6. Mòmia. Museu Britànic

Figura 7 Circumcisió en la tomba d'Ankh-ma-hor,VI dinastia, a Saqqara.

Figura 8 Snebe, IV dinastia, tomba de Gizeh, actualment en el Museu de El Caire.

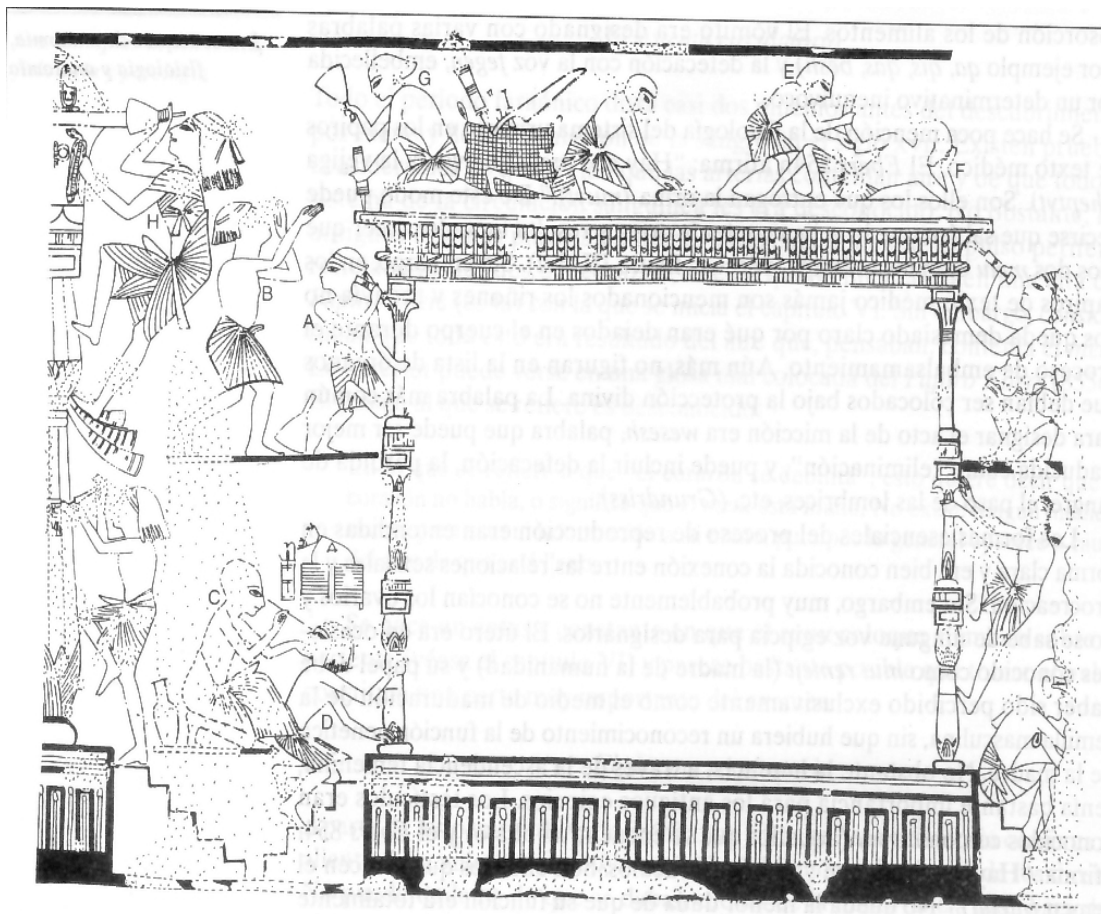

Figura 9 Dibuix realitzat per R.Parkinson d'un relleu de la tomba de Ipwy, XX dinastia, necropolis de Deir el- Medina

Figura 10 Amulet

Figura 11 Estela Metternich. Museu Metropolità d'Art de Nova York.